

Atf: Karadağ, H. (2022). Türkistan'da bir sancı odağı: Fergana Vadisi. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 8 – 18

Citation: Karadağ, H. (2022). A pain focus in Turkestan: Ferghana Valley. *Vankulu Journal of Social Studies*, 10, 8 - 18

Araştırma Makalesi / Research Article

Hüseyin KARADAĞ*

* Prof. Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Dış Hekimliği Fakültesi, İstanbul/Türkiye.

Prof. Dr. İstanbul Gelişim University, Faculty of Dentistry, İstanbul/Türkiye.

hukaradag@gelisim.edu.tr

ORCID: 0000 0002 0174 6504

Türkistan'da Bir Sancı Odağı: Fergana Vadisi

A Pain Focus in Turkestan: Ferghana Valley

Öz

Fergana bölgesi, coğrafik olarak Orta Asya'nın %5'ini kapsar. Ancak Orta Asya'daki nüfusun %25'i Fergana'da yaşamaktadır. Orta Asya'da kilometrekareye ortalama 17 kişi düşerken, Fergana'da bu sayı 640'a ulaşmaktadır. Fergana Vadisi günümüzde Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan tarafından paylaşılmış, yüzölçümü 23.000 Km², uzunluğu 300 Km, genişliği 70 Km kadar olan bir arazidir. Vadide 10 milyon nüfus yaşamaktadır. Bu nüfus yapısıyla, Orta Asya'nın yüksek nüfuslu bölgelerinden biridir. Fergana Vadisi'nin son on yılda yaşadığı nüfus artış oranı ise %32'dir. Vadideki nüfus yoğunluğunun 2020 yılında bazı bölgelerde 5000 kişi/km²'ye kadar çıktığı saptanmıştır. Amu Derya ve Sır Derya sularının paylaşımından kaynaklanan sorunlar, etnik çeşitlilik, Sovyetler döneminden miras kalan sınır sorunları ve anklav-eksklav sorunları; Selefilik, Vehhabilik, Şiiilik gibi Türkistan'ın geleneksel İslam anlayışına aykırı dini akımlar, İslami sıfatını kullanan terör örgütleri ve İslam dışı misyoner faaliyetler Fergana Vadisi'nde gerginliklere ve çatışmalara neden olmaktadır. Bu makalede, Fergana Vadisi'nde gerginlik ve çatışmalara sebep olan faktörler değerlendirilmiş ve bazı çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fergana Vadisi, gerginlik ve çatışmalar, sebepler, Sovyet döneminden kalan miras, çözüm önerileri.

Abstract

Ferghana region geographically covers 5% of Central Asia. However, 25% of the population in Central Asia lives in Ferghana. While there are 17 people per square kilometer in Central Asia, this number reaches 640 in the Ferghana. Ferghana Valley is a land of 23.000 km², 300 km long and 70 km wide, shared by Tajikistan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan today. The valley has a population of about 10 million. With this population structure, it is one of the most highly populated regions of Central Asia. The population growth rate of Ferghana Valley in the last ten years is 32%. It has been determined that the population density in the valley increased to 5000 people/km² in some regions in 2020. Problems arising from the sharing of Amu Derya and Syr Darya waters, ethnic diversity, border problems, and enclave-exclave problems inherited from the Soviet period; religious movements contrary to the traditional Islamic understanding of Turkestan such as Salafism, Wahhabism, Shiism, terrorist organizations using the Islamic title and non-Islamic missionary activities cause tensions and conflicts in the Ferghana Valley. In this article, the factors causing tensions and conflicts in the Ferghana Valley are evaluated, and some solutions are offered

Keywords: Ferghana Valley, tension and conflicts, reasons, legacy from the Soviet Era, solution offers.

Giriş

Fergana, Kuzeyde Tanrı Dağları'nın Çatkal uzantısı ve güneyde Alay/Aladağ ve Türkistan sıradağları tarafından kuşatılan, güney-doğu yönünde Kaşgar'la sınırı olan üçgen şeklinde bir bölgedir (Akyürek, 2008). Bölgenin arazisi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasında paylaşılmıştır (Shozimov, 2011; Eschment, 2021). Özbekistan Cumhuriyeti'ne ait olan bölgenin ovalık arazisi üzerinde Andican, Namangan ve Fergana bölgeleri bulunmaktadır. Fergana'nın doğu kısmı ile kuzeyden, doğudan ve güneyden Fergana'yı çevreleyen dağlar, yayla ve meralar Kırgızistan Cumhuriyeti'ne aittir. Kırgızistan'a ait Fergana topraklarında Oş, Calal-Abad ve Batken yer almaktadır. Fergana'nın batı kısmında ise Tacikistan Cumhuriyeti'nin Soğd (eski Leninabad) bölgesi bulunmaktadır.

Fergana Vadisi'nin yüzölçümü 23.000 Km², uzunluğu 300 Km, genişliği 70 Km kadardır. Vadi, yaklaşık 7 Km genişliğindeki Hucent Geçidi ile batı bölgesindeki Açlık Bozkırına (Açtalaa) açılır. Bu geçidin stratejik önemi vardır. Fergana Vadisi; Taşkent-Fergana, Oş-Bişkek, Oş-Korog, Fergana-Hucend karayolları ve Fergana-Hucend demiryolu ile dış dünyaya bağlanır (Dankov, 2007).

Fergana bölgesi coğrafik olarak Orta Asya'nın %5'ini kapsamakla birlikte, Orta Asya'daki nüfusun %25'i Fergana'da yaşamaktadır. Fergana Vadisi'nde 10 milyonluk bir nüfus vardır. Bu nüfus yapısıyla, Orta Asya'nın yüksek nüfuslu bölgelerinden biridir. (Demirci, 2012; Öncü, 2019). Orta Asya'da kilometrekareye ortalama 17 kişi düşerken, Fergana Vadisi'nde bu sayı 640'ı bulmaktadır. Fergana Vadisi'nin son on yılda yaşadığı nüfus artış oranı ise %32'dir. Vadideki nüfus yoğunluğunun 2020 yılında bazı bölgelerde 5000 kişi/km²'ye kadar çıktığı saptanmıştır (Birdişli, 2017; Arynova ve Schmeier, 2021).

Yaklaşık olarak Özbekistan nüfusunun 1/4'i, Kırgızistan ve Tacikistan nüfuslarının 1/3'i bu bölgededir (IRIS, 2017; Joldoshov, 2019; Ural, 2021). Özbekistan'ın tüm nüfusunun %27'sinden fazlası, Özbekistan topraklarının %4,3'ünü oluşturan Andican, Namangan ve Fergana bölgelerinde yaşarken; Kırgızistan nüfusunun yaklaşık %60'ı, Kırgızistan topraklarının %40,5'ini oluşturan Batken, Calal-Abad ve Oş bölgelerinde; Tacikistan nüfusunun ise %29,9'u Tacikistan topraklarının %17,5'ini oluşturan Soğd Bölgesi'nde yaşamaktadır (Dankov, 2007; Borthakur, 2017). Fergana Vadisi'nin Kırgızistan bölgesinde nüfusunun %65'i Kırgız, %27'si Özbek, Özbekistan bölgesinde %85'i Özbek, %5'i Tacik ve %3'ü Kırgız, Tacikistan bölesinde %57'si Tacik, %31'i Özbek ve %1'i Kırgız'dır (Yıldız, 2014).

Orta Asya'nın Fergana, Andican, Hokand, Hive, Merginan, Nemengan, Hikon, Kuvasay, Rişton, Hamza ve Yipan gibi önemli tarih, uygarlık, ticaret, eğitim ve kültür yönünden önemli şehirleri bu bölgede yer almaktadır. Fergana bölgesi, geniş Orta Asya bozkırlarını Çin, Hint ve İran topraklarına bağlayan stratejik bir noktada yer almaktadır. İpek Yolu'nun güney ayağının Fergana üzerinden geçmesi bölgenin önemini daha da artırmış, büyük imparatorluklar ve devletler, doğu ve batı hâkimiyetini sağlayabilmek için Fergana'ya önem vermek durumunda kalmışlardır (Akyürek, 2008).

1. Su, Tarımsal Üretim ve Yer Altı Zenginlikleri

Buzul sularıyla beslenen Sır Derya (Seyhun) ve Amu Derya (Ceyhun), Orta Asya'da sulu tarımda kullanılan suyun %75'ini ve Orta Asya bölgelerinin toplam su kaynaklarının %90'ını oluşturmaktadır (IRIS, 2017). Amu Derya, 2.540 km uzunluğunda bir nehirdir. Afganistan topraklarından doğar. Afganistan-Özbekistan ve Afganistan-Tacikistan sınırını oluşturduktan sonra Türkmenistan topraklarına girer. Daha sonra Özbekistan üzerinden Aral Gölü'ne dökülür. Kırgızistan'dan doğan Sır Derya, 2.200 Km uzunluğundadır. Özbekistan ve Tacikistan topraklarından geçtikten sonra Kazakistan topraklarına girer ve Aral Gölü'ne boşalır.

Tarihsel verilere göre, Fergana'da Tunç Çağı'ndan başlayarak günümüze kadar geçen zaman içinde sulu tarım ve hayvancılık yapılmaktadır (Clarke, 1984; Dankov, 2007; Arynova ve Schmeier, 2021). Sır Derya'nın beslediği Fergana, bitkisel üretim ve hayvancılık için tarihten gelen bu özelliğini günümüzde de devam ettirmektedir. Orta Asya'nın bu verimli topraklarında yaygın olarak üretimi yapılan tarım ürünü pamuktur. Bunun yanı sıra ipekböcekçiliği, sebzecilik ve meyvecilik, çiçekçilik, hayvan yemi bitkileri ve mısır gibi bitkisel üretimler ve hayvancılık da bölgenin bitkisel ve hayvansal üretim faaliyetleri arasında yer almaktadır. Özbekistan'ın tarımsal üretiminin %25'i, Kırgızistan'ın

tarımsal üretiminin ise %50'si Fergana'da gerçekleştirilmektedir. Tacikistan'ın işlenebilir topraklarının %70'i de yine Fergana Vadisi'nde yer almaktadır. Güneydeki Khatlon Oblastı ve Fergana Vadisi'ndeki Sughd Oblastı, toplam arazisinin %93'ü dağlar ve engebeli arazilerle kaplı olan Tacikistan'daki sulanan arazilerin %83'ünü oluşturmaktadır (UNDP, 2003; Hanspal, 2018).

Başta Fergana arazilerini paylaşan Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan arasında yaşanan sorunlar olmak üzere, Orta Asya'daki devletler arasında su kaynaklı sorunların yaşanmasının ana sebebi, devletlerin sınır aşan su kaynaklarının paylaşımı konusunda uzlaşma sağlayamamalarıdır. Sır Derya ve Amu Derya nehirlerinin su varlıkları yukarı havza ülkeleri olan Tacikistan ve Kırgızistan topraklarından sağlanıyor olmakla birlikte, aşağı havza ülkeleri olan Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan daha fazla su kullanma talebi içindedirler. Ülkeler arasındaki gerginlikler kimi zaman askeri boyutlara kadar tırmanmaktadır.

Su kaynaklarının büyük bir bölümüne sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan, Sovyet döneminden kalan barajlara ilave olarak, Amu Derya ve Sır Derya sularından daha fazla yararlanma istekleri doğrultusunda hidroelektrik santralleri inşa ederek bu nehirlerin sularını kontrol etmek istemektedirler. İran, Tacikistan'ın Amu Derya üzerine kurduğu Rogun hidroelektrik santrali projesine, Rusya ise hem Tacikistan'ın Rogun hem de Kırgızistan'ın Kambar Ata-1 ve Kambar Ata-2 hidroelektrik projelerine destek vermektedir. AGİT, bölgede sınır aşan suların yönetimiyle ilgili çeşitli projeler geliştirmektedir (Yıldız, 2014). Bölgede askeri ve ekonomik güç ve nüfus varlığı açısından zengin olan Özbekistan - ABD ittifakına karşılık, yoksul ve istikrarsız ama su kaynaklarına sahip olan Kırgızistan-Tacikistan ile Rusya ittifakı oluşturulmuştur (Tamçelik ve Düğen, 2014). Bu durum, bölge dışı aktörlere Fergana'daki gelişmelere müdahil olma fırsatı sunmaktadır.

Türkmenistan'ın Karakum Çölü'nde inşa ettiği yapay Altın Asır Gölü de Türkistan'daki su sorununu artırmaktadır. Türkmenistan'ın Amu Derya üzerine kurduğu ve 2009'da hizmete aldığı, uzunluğu 103 Km, genişliği 18,6 Km, 4000 Km²'lik alana ve ortalama 70 M derinliğe sahip olan yapay Altın Asır Gölü, Özbekistan ile Türkmenistan arasında anlaşmazlığa neden olmaktadır. Daşoğuz, Ahal ve Balkan vilayetlerinin birleştiği noktada inşa edilen göle 2.600 Km uzunluğunda kanallar ile su taşınmakta ve sulama suyu olarak kullanılan arazilerden toplanan sulama artığı suların da drenaj kanallarıyla göle taşınması hedeflenmektedir. Türkmenistan, Altın Asır Gölü'nden sağlanacak su yardımıyla ormanlık alanların yaratılması, çayır ve meraların geliştirilmesi, hayvancılık ve balık çiftlikleri kurulması gibi projelerle Karakum Çölü'ndeki iklimin değişeceğini ve bölgenin tarıma elverişli hale geleceğini iddia etmektedir. Buna karşılık Özbekistan, gölün ihtiyacı olan suyun, sulamadan dönen drenaj suyu ile karşılanmasının mümkün olmadığını ve bundan dolayı gölü beslemek için Amu Derya suyunun kullanılacağını, çöl içindeki gölün zaman içinde buharlaşacağı ve bölgede ikinci bir Aral Gölü felaketinin yaşanacağını ileri sürmektedir (Stone, 2008).

İnşa edilen barajlar Özbekistan'a ait ovalara giden suyun azalmasına neden olmakta, Fergana bölgesinde tarımsal üretim yapan Türkistan halkının zararına bir etki göstermektedir (Tamçelik ve Düğen, 2014). Geniş tarımsal üretim alanlarına sahip olan Türkmenistan ve Özbekistan bölgedeki su kaynaklarının sadece %20'sine sahip olurken, mevcut toprak yüzölçümü içinde ekilebilir arazi miktarı %6,1 olan Tacikistan ile ekilebilir arazi miktarı %6,6 olan Kırgızistan bölgedeki su kaynaklarının %80'nini kullanmaktadır (Baycau, 2003).

Bölge sularıyla ilgili önemli sorunlardan biri de tarımsal ilaç ve kimyasal gübre atıklarıyla ve ayrıca kentsel ve endüstriyel atıklarla sulara oluşan kirliliktir. Özbekistan, tarımda kullanılan zirai ilaçlar ve kimyasal atıkların suya karıştırılmasıyla yer altı sularına sızan kimyasallardan ötürü bölge halkının sağlığını bozduğu iddiasıyla Tacikistan'ı suçlamaktadır (Baycau, 2003; Öncü, 2019).

Tablo 1. Orta Asya Devletlerinin Dış Su Kaynaklarına İhtiyaç Oranları

Ülke	Ülke Dışından Gelen Suya Bağımlılık Oranı
Kazakistan	%31
Kırgızistan	%0
Tacikistan	%16
Türkmenistan	%97

Özbekistan	%77
------------	-----

(Sarıkaya ve Öztopal, 2019)

Görüleceği üzere, Sır Derya ve Amu Derya son derece stratejik su kaynakları olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek sınır aşan küçük akarsular, gerekse Amu Derya ve Sır Derya sularının kullanımında ortaya çıkan sorunlar, ülkeler arasında gerginliklere, zaman zaman da çatışmalara sebep olmaktadır.

Fergana Vadisi'nde yeraltı suyu yükselmesi nedeniyle son 10 yılda tarım yapılan alanlardaki tuzlanma oranı %25'ten %50'ye çıkmıştır. Vadide tarım yapılan alanların %28'inde yüksek tuzluluk oluşmuştur (Yıldız, 2014). Tuzlanmaya bağlı olarak vadi topraklarında yapılan tarımsal üretimde kalite ve miktar azalması yaşanmaktadır. Kırgızistan ve Tacikistan tarafında yapılan sulamalardan oluşan geri dönüş suları vadi düzlüklerinde yapılan sulama sularıyla birleşerek su kalitesinin düşmesine neden olmaktadır.

Fergana Vadisi zengin yer altı kaynaklarıyla da dikkati çekmektedir. Kömür, petrol, cıva, antimon, ozokerit, petrol, doğal gaz, demir, bakır, cıva, gümüş, tuz, bizmut, boksit gibi zengin yataklara sahiptir (Clarke, 1984; Tuğrul, 2021; Ural, 2021).

Clarke (1984) tarafından kaleme alınan Amerika Birleşik Devletleri İç Jeolojik Araştırma Bölümü'nün hazırladığı "Sovyet Orta Asya'sının Fergana Bölgesinin Jeolojisi ve Olası Uranyum Yatakları" başlıklı çalışmada, Fergana Vadisi'nin güneyi ve Alay Dağları'nın kuzeyini kapsayan iki derecelik bir harita alanı, olası uranyum yatakları için analiz edilmiş ve bölgede uranyum yataklarının varlığına işaret edilmiştir.

Vadinin bir başka özelliği de, tarihi İpek Yolu'nun geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasıdır. Özellikle Fergana Vadisi'nin doğudan gelen İpek Yolu ile kuzeyden gelen Kürk Yolu üzerinde bulunması bölgeyi aynı zamanda bir ticaret merkezi yapmıştır. İpek Yolu olarak bilinen Trans-Avrasya kervan yolu sistemi, M.Ö. I. Binyılda, Çin'i Orta Asya ve Avrupa ile birleştiren dünyanın en önemli erken küreselleşme ve kıtalararası değişim kanallarından biri olma özelliğine sahiptir. Büyük İpek Yolu'nun Fergana kollarındaki ticaret, eski çağlardan beri hala devam etmektedir (Özgül ve Ceylan, 2019). Günümüzde de Tarihi İpek Yolu'nu canlandırma projesi olan Modern İpek Yolu Projesi (Kuşak Yol Projesi) içinde, yine geçiş bölgesi olarak Fergana Vadisi'nin yer alacağı anlaşılmaktadır. Fergana Vadisi, Modern İpek Yolu'nun ana arteri üzerinde bulunmaktadır. Bu hattın zaman içinde enerji kaynağı transportu için kullanım potansiyeli de bulunmaktadır (Tuğrul, 2021). Eski Yunan, Çin, Baktriya ve Part uygarlıkları için bir kavşak görevi gören Fergana Vadisi, günümüzde de doğu-batı ve kuzey-güney yönünde genişleyen karayolları ve demiryollarının kavşağı durumundadır (Barotov, 2021).

Nüfus çeşitliliği ve nüfus yoğunluğu, tarihsel mirası, uygarlık değerleri, bereketli toprakları ve zengin su kaynakları, yer altı zenginlikleri gibi nedenlerle Fergana Vadisi "Orta Asya'nın Kalbi" olarak da tanımlanmaktadır (Tamçelik ve Düğen, 2014; Yıldız, 2014; Hanspal, 2018).

2. Sınırların Oluşumu ve Sınır Sorunları

Türkistan tarihine Korbaşılar Hareketi olarak geçen Rusların Basmacı Ayaklanması olarak adlandırıldığı 1917-1934 arası dönemdeki milli direniş hareketinin Türkistan'da ortaya çıkabilecek muhtemel başkaldırı hareketlerine örnek teşkil edebileceği kaygısıyla, Moskova çeşitli radikal tedbirler geliştirmiştir. Moskova'nın aldığı tedbirler ve düzenlemeler içinde Türkistan coğrafyasında yeni devletlerin kurulması, yeni devletlerin sınırlarının çizilmesi ve toprak egemenliklerinin düzenlenmesi de vardır.

Sovyet merkezi yönetimi, Orta Asya'da Ulus Devletlerin Sınırlarının Belirlenmesi kararını hayata geçirmiş (Eisener, 2002), Türkistan coğrafyasında 1924 yılında Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kara Kırgızistan adlarıyla cumhuriyetler oluşturup bunların idari sınırlarını belirleyerek Moskova'ya bağlamıştır (Hanspal, 2018). Başlangıçta, Sovyetler Birliği bütünlüğü içinde idari uygulamalar olmaktan öteye anlam ifade etmeyen 1924'de çizilen sınırlar, merkezi Sovyet yönetiminin stratejisine uygunluk sağlamak amacıyla zaman içinde sık sık değiştirilmiştir (Kokşarov ve Tihanova, 2012).

Bugünkü Tacikistan 1925 yılında Gorno-Badehşan Özerk Bölgesi olarak Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edilmiş, 1929 yılında Özbekistan'dan ayrılarak Sovyetler Birliği içerisinde Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yeni cumhuriyet statüsüne kavuşturulmuştur. Özbekistan'ın Hucend bölgesi Leninabad adıyla 1929'da Tacikistan'a verilmiş, birkaç yıl sonra Fergana Vadisi'nde kanal inşaatı başlayınca Tacikistan'a verilen Hucend'in bir bölümü yeniden Özbekistan'a iade edilmiştir. Benzer şekilde 1924 yılında Kazakistan'a bağlanan Karakalpakistan Özerk Bölgesi, 1936 yılında Özbekistan'a bağlanmıştır (International Crisis Group, 2002; Joldoshev, 2019).

Taşkent'te 1918 yılında yapılan Sovyetlerin Türkistan Bölgesi V. Kurultayında ilan edilen Türkistan Özerk Cumhuriyeti, şimdiki Kırgızistan'ı, Özbekistan'ın Semerkant ve Taşkent bölgelerini, Türkmenistan'ı, Kara Kalpakları, güney ve güneydoğu Kazakistan'ı kapsamaktaydı. Lenin'in 1920'de Türkistan haritasının etnik esaslar ve diğer yönlerden hazırlanması talimatını vermesiyle birlikte Orta Asya'nın ekonomik merkezleri ve etnik sınırları araştırılmaya ve belirlenmeye başlandı. Bütün Rusya Merkezi İcra Komitesinin 27 Ağustos 1920'de Türkistan İdaresini Yeniden Organize Etme kararını esas alan Türkistan Merkezi İcra Komitesi, Türkistan'ı milliyetlere göre idari bölgelere ayırma sürecini başlattı. Sovyet rejimi 1919'da Kırgızistan'da kontrolü ele aldığı zaman, Kırgızistan, Kara Kırgız Otonom Bölgesi olarak adlandırılmıştı. Kırgızlar 1920'li yılların ortalarına kadar Kazaklardan ayırt edilmek için Kara Kırgız olarak isimlendirildiler. 12 Haziran 1922'de "Orta Asya Cumhuriyetlerinin Milli Ayrılışı Sınırların Konulması" kararı alındı. 1926 yılında Kara Kırgız Otonom Cumhuriyeti, 1936 yılında ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturuldu. Moskova, 1920 yılında Kazakistan Özerk Cumhuriyeti, 1936'da Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statülerini geliştirdi (Kara, 2013).

Sovyet merkezi yönetiminin gördüğü lüzum üzerine kurduğu yeni devletlerin sınırları da, yine gördüğü lüzum üzerine zaman içinde yaptığı yeni sınır düzenlemeleri de son derece karmaşıktır. Sınırlar ya etnik gruplara göre çizilmiş ya da yeni kurulan cumhuriyetlerde ihdas edilen Anklav topraklara etnik nüfus yerleştirmeleri yapılmıştır. Yeni devletler kurulurken de yeni sınır düzenlemeleri yapılırken de Türk soylu halkların birbirine karşı "etnik unsurlar" haline getirilmeleri ve her bir Türk boyunu farklı bir millet olarak şekillendirme çalışmaları Moskova'nın stratejilerinden biri olmuştur.

SSCB'nin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak kaynak ve işgücü planlaması yapılırken işgücü ihtiyacını karşılamak üzere eski Türkistan'a bölge dışından nüfus aktarımı yaparak vadinin de demografik yapısı değiştirilmiştir (Borthakur, 2017; Hanspal, 2018). Türkistan'da etnik nüfus çeşitlendirilmesinde, hem yerel etnik unsurlar birbirine karıştırılmış hem de Çarlık döneminde başlayan ve SSCB döneminde devam eden iskân siyasetiyle, Rusya'dan ve Rusların işgali altında bulunan bölgelerden Türkistan'a sevk edilen çoğunluğu Rus olmakla birlikte, bölge dışı çeşitli halklardan derlenen göçmen nüfus kullanılmıştır. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği dönemlerinde Türkistan'ın en verimli topraklarına Rus, Ukrayn ve Almanlar başta olmak üzere muhtelif halklardan göçmen grupların yerleştirilmesi sonucu, Türkistan coğrafyasında sayısal ve çeşitlilik bakımından hızlı bir etnik ve demografik değişim süreci başlamıştır. 1944 sürgünleriyle Kafkas halklarının da bölgeye dağıtılması, Sovyet sonrası dönemde bölgedeki etnik gerginliklere zemin hazırlamıştır (Karadağ-a, 2018).

Sovyetler Birliği döneminden kalan çizimleri son derece karmaşık yapay sınırlar, Türk soylu halkların her birinin ayrı etnik gruplar olarak tanımlanması, bölge dışı halkların göçmen olarak getirilip devletlerin arazilerine serpiştirilmesiyle oluşturulan yerleşimler, birbirine komşu halklardan nüfusların farklı devlet arazilerine yerleştirilmeleri sonucu oluşturulan anklavlar; su, enerji, ulaşım gibi devletlerarası entegre altyapı sistemleri, hammadde kaynaklarıyla hammadde işleme tesislerinin farklı devletlerin elinde olması gibi nedenler, günümüzde Orta Asya cumhuriyetleri arasında yaşanan sorunların ve karşılıklı toprak taleplerinin ana sebeplerini oluşturmaktadır.

3. Fergana Vadisi'nin Anklavları

Günümüzde bölge halkları ve devletleri arasında gerginliklere neden olan sorunlardan biri de, Sovyet döneminden kalan anklavlar mirasıdır.

Tablo 2. Fergana Bölgesindeki Anklavlar, Nüfus ve Etnik Kompozisyon

ANKLAV	ANKLAV SAHİBİ ÜLKE	ANKLAVIN BULUNDUĞU ÜLKE	NÜFUS	ETNİK DURUM
Barak	Kırgızistan	Özbekistan	600	%100 Kırgız
Çonkara	Özbekistan	Kırgızistan	0	Toprak arazi olarak kullanılmaktadır
Jangail	Özbekistan	Kırgızistan	0	Toprak arazi olarak kullanılmaktadır
Sarvak	Tacikistan	Özbekistan	400-2,500	%99 Özbek, %1 Tacik
Şahimardan	Özbekistan	Kırgızistan	5,000	%91 Özbek, %9 Kırgız
Soh	Özbekistan	Kırgızistan	25,000-70,000	%99 Tacik, %1 Kırgız
Voruh	Tacikistan	Kırgızistan	10,000-30,000	%95 Tacik, %5 Kırgız
Kayragaç	Tacikistan	Kırgızistan	150	%100 Tacik

(OCHA:2013)

Fergana Vadisi'nde bulunan anklavlardan özellikle Soh ve Şahimardan (Özbekistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavları), Voruh (Tacikistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavı) ve Barak (Kırgızistan'ın Özbekistan toprağındaki anklavı) anklavları en sık gerginlik ve çatışmaların yaşandığı anklavlardır. Bu gerginlik ve çatışmaların sebebi su ve toprak paylaşımından çıkan gerginlik ve husumetler ve ulaşım yollarının bu anklavlardan geçmesindedir. Sarvak (Tacikistan'ın Özbekistan toprağındaki anklavı), Kayragaç (Tacikistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavı), Jangail (Özbekistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavı) ve Çonkara (Özbekistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavı) anklavlarında çatışma potansiyelleri daha düşüktür. Jangail veya Çonkara gibi bazı anklavlar bir kilometrekarelik arazilerden oluşan küçük yerleşim birimlerinden oluşmaktadır. Fergana'daki en ilginç anklav Soh anklavıdır. Soh anklavında halkın %99'u Tacik ve %1'i Kırgız olmasına karşılık, bu anklav Özbekistan'ın Kırgızistan toprağındaki anklavıdır. Fergana Vadisi'nde bulunan Kırgızistan tarafından yönetilen Barak, Tacikistan tarafından yönetilen Sarvak ve Voruh ile Özbekistan tarafından yönetilen Soh ve Şahimardan anklavları su kullanımından, toprak paylaşımından ve ulaşımından kaynaklanan nedenlerle yerel halklar ve devletler arasında sıklıkla çatışmaların yaşandığı yerlerdir (OCHA, 2013, Gabdulhakov, 2014; Borthakur, 2017).

4. Terör, Radikal Hareketler ve Uyuşturucu Kaçakçılığı

Fergana Vadisi'nde sınır güvenliğinin tam olarak sağlanamaması, uluslararası terör örgütlerinin ve silah, insan ve uyuşturucu kaçakçılarının geçişlerine imkân vermektedir. Fergana topraklarını paylaşan Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın terör odaklarının ve kaçakçıların yürüttüğü yasadışı bu faaliyetlerle ve onların yerel destekçileri ve işbirlikçileriyle başa çıkmada yetersiz kaldıkları görülmektedir (Kovalenko, 2014).

Orta Asya cumhuriyetlerinde Müslüman nüfus genellikle Hanefi ve Şafi ekollerine bağlı olduklarından tarihsel olarak radikalizmden uzak geleneksel bir İslam anlayışına sahiptirler.

Özbekistan'da Semerkant, Taşkent, Buhara gibi merkezlerdeki medreseler ve Türkistan'da yetişmiş olan Hoca Ahmet Yesevi gibi mutasavvıflar sadece Orta Asya bölgesinde değil tüm İslam dünyasının tasavvuf ekollerini besleyen önemli kaynaklardır (Birdişli, 2017). İslam uygarlığının gelişimine önemli katkılar sunan Fergana Vadisi, günümüzde "İslam" kisvesi altında muhtelif radikal unsurların ve İslam dışı misyoner örgütlerin faaliyet alanına dönüşmüştür. Bölgede Selefilik, Vehhabilik, Şiilik gibi Türkistan'ın geleneksel İslam anlayışına aykırı dini akımlar, İslami sıfatını kullanan terör örgütleri ve İslam dışı misyoner merkezler, bölgenin ekonomik geri kalmışlığından da yararlanarak Türkistan'da etkilerini artırmaktadırlar. Papa II. Jean Paul'un 24 Aralık 1999'da yayınladığı "*birinci bin yılda Avrupa, ikinci bin yılda Amerika ve Afrika Hıristiyanlaştırıldı. Üçüncü bin yılda hedef Asya'yı Hıristiyanlaştırmaktır*" diyerek hedef gösterdiği Asya'yı Hıristiyanlaştırmak gayesiyle, yüzlerce misyoner evi ve ibadethanesi bütün Türkistan coğrafyasında ve dolayısıyla Fergana'da yoğun faaliyetler yürütmektedir. Hıristiyanlığı yaymak üzere çalışan Protestan misyonerler, Baptistler, Yehova Şahitleri, Barış Gönüllüleri, İsus Hristos Kilisesi, Adventistler, Ellinci Gün Hıristiyanları, Evangelistler, Presbiteryenler, Hayat Kaynağı Gurubu, Ümit Işığı gibi belli başlı misyoner kuruluşlardır (Karadağ-b, 2018). Bunların yanı sıra Budistlerin Bodhi ve Çamsen adlı iki teşkilatı, Yahudilerin Dini İdaresi, Hint kökenli Krişnacılar, Beyaz Kardeşler Teşkilatı ve Mormanlar, Güney Kore merkezli Mooncular da Türkistan'da faaliyet gösteren oluşumlardır. Bu gruplar çeşitli vakıflar, okullar ve dernekler aracılığı ile faaliyetlerini sürdürmektedirler (Yılmaz, 2007; Karadağ-b, 2018).

George Soros tarafından kurulmuş olan Soros Vakfı, Türkistan'da faaliyet gösteren en dinamik örgüttür. Ekonomik gücünün de desteğiyle, faaliyet gösterdiği ülkelerde siyasi yapıları ve toplumsal hareketleri yönlendirme gücüne sahip olması, en dinamik örgüt olarak tanımlanmasına sebep olmaktadır. Türk cumhuriyetlerinde kurduğu Açık Toplum Enstitüleri aracılığıyla, kadınlara ve gençlere yönelik çeşitli faaliyetler yapmaktadır. Türkistan'da faaliyet gösteren misyoner kuruluşlarla irtibat halindedir. Türk cumhuriyetlerindeki önemli siyaset adamları, yazar, gazeteci ve akademisyenlerle yakın temaslar kurduğu aşikârdır. Soros Vakfı, eğitim, medya, toplum sağlığı, insan hakları, kadın hakları, hukuk, ekonomi gibi alanlarla ilgilenme ve sosyal reformları destekleme görüntüsü altında toplum üzerindeki etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. 2005 Mart ayında Kırgızistan'da gerçekleştirilen Lale Devrimi'nin Soros tarafından finanse edildiğine dair Kırgızlar arasında yaygın bir kanaat vardır (Karadağ-b, 2018).

Misyoner hareketlerin, radikal cihatçı girişimlerin ve etnikleştirme faaliyetlerinin toplumda karşılık bulmasında, geniş halk kesimlerinin içinde bulunduğu yaşam standartlarının düşüklüğü, hukuk sistemi ve yargı süreçlerindeki zafiyetler ve nüfuz müdahaleleri, resmi din adamlarının İslamî donanımlarının yetersizliği, çok sayıda öğrencinin muhtelif Arap ülkelerinde ve Pakistan'da eğitim alması, din adamlarının çeşitli İslam ülkeleri ile olan bağlantıları etkili olmaktadır (Tabyshalieva, 2003).

Sonuç ve Öneriler

Fergana'nın sorunlarının uluslararasılaşmaması son derece önemlidir. Sadece Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'a değil, aşağı havza ülkelerinden Türkmenistan ve Kazakistan'a da önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir.

Sınır anlaşmazlıkları, yoksulluk, işsizlik, etnik anlaşmazlıklar, toprak ve su kaynaklarının paylaşımı ve kullanımından doğan gerginlikler gibi Orta Asya'nın genelinde yaşanan tüm sorunların en yoğun şekilde yaşandığı bölge Fergana Vadisi'dir. Sovyetlerden kalan sorunlar, bölge ülkelerinin bağımsızlığını kazanmasından sonra geçen zaman içinde daha da girift bir hal almıştır.

Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan arasında sıklıkla sorunlara neden olan Fergana Vadisi, Afganistan, Pakistan ve Doğu Türkistan'a komşu olması nedeniyle stratejik bir niteliğe de sahiptir. Bu nedenle Fergana Vadisi, vadi topraklarını paylaşan ülkeler yanında, mücavir ülkeler üzerinde de ihtilaflar yaratan bir etkiye sahiptir. Bölgede yaşanan sorunlardan kaynaklanan istikrarsızlık Fergana Vadisi'nde terör, radikalizm, narkotik ve insan kaçakçılığı gibi yerel ve küresel güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasına ve derinleşmesine de neden olmaktadır. Bölgenin istikrarsızlığı ekonomik ve sosyal kalkınmayı derinden sarsmaktadır. Fergana'daki etnik ve kültürel bölünmeler nedeniyle, Fergana istikrarsızlık üretmeye devam etmektedir (Birdişli, 2017; Barotov, 2021).

Gelecekte özellikle Fergana'da, Kafkaslarda ve Güney Kazakistan'da radikal cihatçı grupların kendilerine bir etki alanı yaratabileceği; cihatçı grup örgütlerinin çeşitleneceği ve sayısal artışların olacağı; topyekün Türkistan'da bu grupların etkinliğinin artarak devam edeceği; bazı örgütlerin yasal görünümde bazılarının da illegal faaliyetler içinde olacağı düşünülmektedir. Benzer şekilde misyoner faaliyetlerinin de “demokratik haklar”, “azınlık hakları”, “basın özgürlüğü”, “radikalizm karşıtlığı”, “uygarlık değerleri”, “etnik haklar” gibi söylemlerle Türkistan'da yoğunlaşarak artacağı değerlendirilmektedir (Karadağ-b, 2018).

Türkistan'da operasyonel girişimlerde bulunma niyeti olan emperyal güçlerin, Fergana Vadisi'nde istikrarsızlık, gerilim ve çatışma yaratan nedenleri kullanarak domino taşı etkisi yaratacak girişimlerde bulunabilecekleri gözden irak tutulmamalıdır. Emperyal güçler bu amaçla kendi kontrollerinde varlıklarını sürdüren terör örgütlerini devreye sokabilirler ya da muhtelif araçları kullanarak kışkırtma denemeleri yapabilirler. Bölge devletlerinin insan, uyuşturucu ve silah kaçakçılığına ve teröre karşı müşterek tanımlar, müşterek hukuk sistemi ve müşterek mücadele sistemi geliştirmeleri gerekir.

Bölgede faaliyet gösteren Selefi, Vehhabi ve Şii akımların, radikal cihatçı örgütlerin ve misyoner odakların faaliyetlerine karşı, Türkistan uygarlığı değerlerinin ve geleneksel Semerkant-Buhara İslam'ının okullarda, ibadethanelerde, basın-yayın organları aracılığıyla öğretilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda İmam Buhari, İmam Maturidi, Ahmet Yesevi, İmam Serahsi gibi İslam büyüklerinin fikir ve yorumları ortak payda yaratacak potansiyele sahiptir. Türk halklarını bilinçlendirme çalışmalarından biri de, birbirine karşı “etnik unsur” olarak tanımlanan Türk halklarının tarihsel ve kültürel geçekliğe uygun olarak “Türk üst kimliği” aracılığıyla aynı millete aidiyet ve mensubiyet duygusunun geliştirilmesidir.

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan, 18 Şubat 1992'de Almatı'da imzaladıkları “Ortak Su Kaynakları Yönetimi ve Eyaletlerarası Kaynakların Korunması Alanında İşbirliği” anlaşmasıyla, Sır Derya ve Amu Derya sularının kullanımı ve Aral Gölü'ndeki kurumunun ve ekolojik sorunların çözümü konusunda mutabakat sağlamışlardır. Bu anlaşma ile bölge halklarının ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarının sağlanması için Cumhuriyetlerin ortak irade ortaya koymuş olmaları kıymetli bir adımdır. Anlaşmada yer alan bir dizi maddelerden biri de Cumhuriyetlerin topraklarında yaşayan halkların su kaynaklarını adil bir şekilde paylaşma ve kullanma hakkıdır. Anlaşma maddelerinin tamamının hayata geçirilmesi halinde bölgede su paylaşımından kaynaklanan sorunların ortadan kalkacağı görülmektedir. Anlaşma maddelerinden bir başkası da, anlaşma hükümlerini icra etmek üzere Interstate Coordination Water Management Commission (ICWMC - Eyaletlerarası Koordinasyon Su Yönetimi Komisyonu) adlı bir komisyonun kurulmuş olmasıdır. Ancak, geçen zaman içinde komisyon çalışmalarının sonuç vermediği görülmüştür. Komisyon çalışmalarından sonuç alınamayışının çeşitli nedenleri vardır. Bu anlaşmanın hayata geçirilmesi için, devletlerin irade yenilemesinde ve komisyon çalışmalarının yeniden başlatılmasında yarar vardır.

1996 yılında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan liderlerinin enerji, su kaynaklarının ve gaz boru hatlarının ortak yönetim ve kullanımı konusunda anlaşma sağlamalarına ve daha sonraki yıllarda da yeni anlaşmalar imzalamalarına rağmen, Sır Derya'nın alt ve üst havza devletlerinin çıkarlarının uyuşmamasına bağlı olarak varılan anlaşmalar sonuçsuz kalmıştır. İklim değışikliklerine bağlı olarak su kaynaklarında baş gösteren azalmalar (Arynova ve Schmeier, 2021) gelecekte suya bağlı gerginlikleri ve çatışmaları derinleştirebilir.

Olası gerginliklere fırsat vermemek için, bölge devletlerinin Sovyet döneminden miras kalan eksklavlar ve anklavlarla ilgili sorunlara kalıcı bir çözüm bulmaları kaçınılmazdır. Bölge halklarının ticaret, eğitim, akraba ziyaretleri, turizm, tedavi gibi amaçlarla seyahatlerinin kolaylaştırılması; Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan arasında yapılacak bir anlaşmayla Fergana Vadisi'nin serbest ticaret bölgesi olarak ilan edilmesi bir çözüm yolu olabilir (Birdişli, 2017; Sarıkaya ve Öztopal, 2019). En radikal çözüm olarak, eksklav ve anklav topraklarının ve nüfuslarının mübadelesi düşünülebilir.

Netice itibariyle; Fergana Vadisi, potansiyel risk faktörleri taşıyan, iç ve dış tahriklere müsait bir yapıya sahiptir. İslam Kerimov'un 1995 yılında geliştirdiği bölgedeki Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik ve diğier unsurların huzur ve barış içinde bir arada yaşamalarını hedefleyen “Türkistan

Ortak Evimiz” projesi önemlidir. Bu projenin ruhuna sadık kalarak eylem planlarının güncellenmesinde yarar vardır. Türk Devletleri Teşkilatı’nın liderlik üstlenmesi Fergana’daki sorunların çözümünde kolaylıklar sağlayabilir.

Kaynakça

Akyürek, Y. (2008). *Fergana bölgesinin İslâm tarihindeki yeri ve önemi (VIII.-XIII. yüzyıllar arası)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. T. C. Uludağ Üniversitesi].

Anchita, B. (2017). An Analysis of the conflict in the Ferghana Valley. *Asian Affairs*, 48 (2), 334-350.

Arynova, A. & Susanne, S. (2021). *conflicts over water and water infrastructure at the Tajik-Kyrgyz Border: A Looming Threat for Central Asia?*. Water, Peace and Security. <https://waterpeacesecurity.org/files/68>

Barotov, O. (2021). *The “Achilles” Heel of the Fergana Valley: Tajik-Kyrgyz border issue*, <https://www.ankasam.org/the-achilles-heel-of-the-fergana-valley-tajik-kyrgyz-border-issue/?lang=en> 2021, Erişim Tarihi: 03.03.2022.

Baycau, S. (2003). Orta Asya’da bitmeyen sınır sorunları: Kırgızistan-Özbekistan gerginliği”, *Stratejik Analiz*, 4(43), 66-70.

Birdişi, F. (2017). Orta Asya bölgesel güvenlik kompleksi bağlamında Kırgızistan-Özbekistan ihtilafı”, *Yönetim Bilimleri Dergisi/Journal of Administrative Sciences*, 15(30), 123-143.

Clarke, J. W. (1984). Geology and possible uranium deposits of the Fergana region of Soviet Central Asia, United States Department of the Interior Geological Survey, Open-File Report, 84-513.

Dankov, A. (2007). Ferghana Valley: Problems of maintaining economic stability. *Central Asia and the Caucasus*, 2(44), 114-125.

Demirci, L. (2012). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın kesişimindeki sorunlu vadi: Fergana. *Savunma Bilimleri Dergisi / The Journal of Defense Sciences*, 11(2), 33-69.

Eisener, R. (2002). *Sovyet Orta Asyası’nın bölgesel paylaşımı*, Türkler. Cilt 18. 862-871. Yeni Türkiye.

Eschment, B. (2021). *Spiralling Violence on the Borders in the Fergana Valley?*. Centre for East European and International Studies (ZOiS) Spotlight.

Gabdulhakov, R. (2014). *Geographical Enclaves of the Fergana Valley: Do Good Fences Make Good Neighbors?*. Central Asia Security Policy Briefs 14. OSCE Academy, Bishkek, Kyrgyzstan. http://osce-academy.net/upload/Policy_briefs/Policy_Brief_14.pdf, Erişim Tarihi: 09.03.2022.

Hanspal, A. (2018). *Fergana Valley: “Central Asia’s cauldron*. <https://www.statecraft.co.in/article/fergana-valley-central-asia-s-cauldron>, Erişim Tarihi: 07.03.2022.

International Crisis Group. (2002). *Central Asia: Border disputes and conflict potential*. ICG Asia Report 33. Osh/Brussels.

IRIS. (2017). Ferghana Valley five year humanitarian trends assessment, aging leadership, economic shocks, decreased funding and reduced resilience to environmental hazards. Middle East. <https://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2017/03/Ferghana-Valley-Report.pdf>

Joldoshov, A. (2019). Identity and Border: border issues in Central Asia. *Journal of Turkish World Studies*, 19(2), 303-326.

Kara, F.(2013). Kırgız Sovyet Devletinin Oluşması. *The Journal of Academic Social Science Studies. International Journal of Social Science*, 6(2), 1749-1767.

Karadağ, H. (2018a). Çarlık ve Sovyet Dönemlerinde Kırgızistan’da hayvancılık. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, The Journal of Social Sciences Institute*, 40, 369-390.

Karadağ, H. (2018b). Neo-Oryantalizmin ve Neo-Emperyalizmin bir hedefi olarak tarihi Türkistan'ı ortadoğulaştırma sürecinde misyonerlik, radikal cihatçılık, etnikleştirme ve terörizm faaliyetleri. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İslam Kongresi Özel Sayısı*, 68-88.

Kokşarov, V.A. & Tihanova, E.V. (2012). Prigraniçnie bareri integratsii v Tsentralnoy Azii. *İzvestiya Uralskogo Federalnogo Universiteta*, 2(102), 196-203.

Kovalenko, G. V.(2014). Ferganckiy faktor kak problema bezopasnosti Tsentralnoy Evrazii. *Vestnik RUDN, Seriya Mejdunarodnie Otnoşeniya*, 4, 103-110.

OCHA (2013). United Nations Office for the coordination of humanitarian affairs: Border incidents in Central Asian enclaves. *Humanitarian Bulletin South Caucasus and Central Asia*, 02/1 http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/HB_ROCCA_20130709%20EN.pdf,2013, Erişim Tarihi: 09.03.2022.

Öncü, S. (2019). Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki potansiyel çatışma alanları: Su paylaşımı ve sınır güvenliği. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*. 6(2), 64-90.

Özgül, O. ve Ceylan, N. (2019). *Göçerlik ve yerleşiklik arasında bir bileşen; Fergana Vadisi*. Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına geçmişten günümüze türkistan: tarih, kültür ve medeniyet sempozyumu, 472-495, Ankara-Türkistan.

Peña-Ramos JA, Bagus P, Fursova D. (2021). Water Conflicts in Central Asia: Some Recommendations on the Non-Conflictual Use of Water. *Sustainability*. 13(6):3479. <https://doi.org/10.3390/su13063479>

Samet, S. (2021). "Fergana Vadisi", <https://21yyte.org/tr/fikir-tanki/fergana-vadisi-2>, Erişim Tarihi: 04.03.2022.

Sarıkaya, Y. ve Öztopal, M. K. (2019) Orta Asya'da Su Kaynakları Ve Gelecek Dönem Beklentileri. *Avrasya Dünyası / Eurasian World*, 4, 29-35.

Shozimov, P., Sulaimanov, J., & Abdullaev, S. (2011). Culture in the Ferghana Valley since 1991: The issue of identity. *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*, edited by S. Frederick Starr (New York: ME Sharpe, 2011), 285.

Stone, R. (2008). A New Great Lake or Dead Sea. *SCIENCE*, 23(320)-(5879), 1002-1005.

Tabyshalieva, A.(2003). Central Asia: Polarization of religious communities. *The Center for Political and Strategic Studies*, <http://www.cpss.org/casianw/perca0697.txt>. Erişim Tarihi: 30 Ocak 2017.

Tamçelik, S. ve Düğen, T. (2014). *Fergana Vadisi'ndeki çatışmanın etnisite, su ve terör boyutu ve bununla ilgili çözüm arayışları*. 2. Uluslararası Davraz Kongresi Bildiriler Kitabı: Küresel Sorunlar ve Çözüm Arayışları, 29-31 Mayıs 2014, Isparta.

Tuğrul, B. (2021). Fergana Vadisi. <https://turkiyedeenerji.com/haberler/fergana-vadisi>, 30 Mayıs 2021, Erişim Tarihi: 08.03.2022.

UNDP. (2003). *Tapping the potential: Improving water management in Tajikistan*. National Human Development Report, <https://www.ircwash.org/resources/tapping-potential-improving-water-management-tajikistan-national-human-development-report>.

Yıldız, D. (2014). Fergana: tehdit altındaki vadi. <https://www.hidropolitikakademi.org/tr/article/4667/fergana-patlarsa-orta-asya-yanar> Erişim Tarihi: 04.03.2022.

Yılmaz, H. (2007). Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 - 91-128.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğimi beyan ederim.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlı olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

“Türkistan’da Bir Sancı Odağı: Fergana Vadisi” başlıklı makale ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.